

נספח א'

תצלום "מענה להשגות" של מומחה I.

בסייד עשירי בטבת תשס"ג

לכ"י פרופ' הלל פורסטנברג

שלום וברכה.

הנידון: מענה להשגות.

בראשית הדברים אבהיר את הדרך בה נקטתי בעבודתי. בודאי שמי שפנה אלי, ביקש ממני התייחסות לנושא, מתוך ישוב הדעת ובדיקה קפדנית, ולא רצה לראות אותי כמעתיק ממקורות ידועים, ללא שום בחינה. זאת עשיתי במיטב היכולת והאפשרות. ישבתי על כל אחד ואחד מרשימת החכמים שהוגשה לי כשמסביבי מקורות שונים, ומהם העליתי את הנתונים, ופעמים הטלתי ספיקות במסקנות שבאו לידי ביטוי בהצבת סימן שאלה או ברישום השערה אחרת. אני מודה ומתוודה שלא פרטתי את מידת שימושי במקורות, ויותר- וזה מובן מאליו- נהתי את הדעת לנדרש ממני, וזהו: ציוני מקומות של לידה ופטירה לרשימה של 66 החכמים שונים.

לאחר שקבלתי את 14 נקודות הערעור, ערכתי בדיקה נוספת, וכאן אני מוכה על חטא, כשנוכחתי לדעת שטעיתי בכמה פרטים, מהם מתוך רשלנות ומהם מתוך שגגה, שנבעו מתוך העלאת החומר מהכתב שהיה בנוי מטיטות שונות - אל המחשב... כפי שאציין בהמשך. ברם, בחלק גדול מהם אני מחזיק בזעתי ומנמק אותה -- כדלהלן, כשפה ושם הרחבתי את היריעה כשהשגתי על ערעור כלשהו. אני שוב מתנצל על טעויות שטעיתי, ואם גרמתי תקלה למפעל, אני מבקש מחילתכם וסליחותכם.

בתודה על הכל

ובברכה

ב"ה

להלן: הטעויות שלי, השגותי על הבקורת וטיעונים נוספים. הנתונים יפורטו על פי סדר נקודות העריצור.

א. ר' יהודה בן הרא"ש.

אכן, במקור שהבאתי (תצלום 1), פריימן כותב במפורש שר' יהודה בן הרא"ש נולד בקלן. ברם, האסמכתא של פריימן (שם, עמ' קעא, הע' 4), המפנה לעמי כא – אינה מבוססת דיה. א – לא מצינו עדות ברורה ומפורשת שהרא"ש היה בקלן, באותו פרק זמן שבו נולד בנו. ב – אפשר להעלות על הדעת שבלידת בנו ר' יהודה – הרא"ש שהה עם משפחתו בארקלינץ, עיי"ש. ג – נדודי חכמים באותו פרק זמן באשכנז, היא מן המפורסמות (עיי"ש). אפשר בהחלט להעלות על הדעת שר' יהודה נולד בקלן, אבל בשל הספיקות דלעיל, נקטתי בנסוח זהיר: "לידה: גרמניה (או: אשכנז) בוודאות, אבל לא ידוע שם העיר".

מבחינה זו משנה לא זהה ממקומה.

ב. ר' יונה גירונדי.

אכן במקור שהבאתי אין התייחסות ללידת רבנו יונה, ואני מצטער על כך. זוהי אכן טעות מצערת מכיון שבטיוטה שלי היתה הפניה לאסמכתא אחרת: "י"מ תא – שמע, " חסידות אשכנז בספרד", בתוך: גולה אחר גולה, ספר ביינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 165-166. ולענין הלידה: חכם זה נולד בפרובנס ונקטתי כמקום לידתו את מונטפלייה, כשסימן השאלה [?] נשמט. כך גם יכולתי לרשום "פרפינייאן" בסימן שאלה [?], שהרי כך קרוי חכם זה בחיבורו של ר' קלונימוס בן קלונימוס, מגילת התנצלות (ספונות י, תשכ"ו, עמ' מב). תא- שמע, שם, עמ' 166 הע' 3, מציע: " מלמד אולי כי עיר מולדתו היתה פרפינייאן, שהרי אי אפשר שנתכנה כך, על שם מקום פעילותו". ברם, תא-שמע עצמו מפנה שם, לעמ' 179 הע' 40, לעדות תלמיד רבנו יונה, ר' הלל מוירונה שלמד אצלו שלוש שנים, שמשם עולה שנתכנה ע"ש עירו מונטפשליר, הלוא היא מונטפלייה.

לסיכום: ? לידה: מונטפלייה או פרפינייאן, בפרובנס.

ג. ר' מרדכי יפה.

נסחתיו כך: " ? לידה: בוהמיה כנראה בפראג". כמקור ציינתי לטפרו של ש"א הורודצקי, לקורות הרבנות עמ' 145 (צילום 6). הנותן דעתו לדברי המתבר – המציין שר' מרדכי יפה נולד בפראג – נוכח שהורודצקי לא הביא ראיה לקביעתו. יתרה מזאת: ר' מרדכי יפה בהקדמתו ללבוש מלכות מציין: "גרוש בארץ מולדתו

מדינת פיהם". כך שהקביעה שארץ מולדתו היא בוהמיה, עולה מעדותו האישית. וראה עוד את סכומו הקפדני של " לוי, מבוקר לערב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 50. דומה שחובתי היתה לציין סימן שאלה על עיר מולדתו פראג. הפנייתי לספר לקורות הרבנות, היתה בגלל שיש בו נתוח מענין של משנתו ההלכתית, ומחבור זה שאבו חוקרים רבים.

סוף דבר: אינני משנה את קביעתי, לגבי ר' מרדכי יפה.

ד.ר' אברהם סבע.

קבענו: "לידה: סאמורה קסטיליה ספרד. האסמכתא לתאור מסכם של תורת ר' אברהם סבע, היתה: א' גרוס במבוא לצרור המור, מהד' י' אלנקווה, ירושלים תשמ"ה. ואכן במקור זה לא נכתב שסאמורה היתה עיר הולדתו של ר' אברהם סבע. אף כאן בטיוטה שלנו כתבנו – ולצערנו ולכלימתנו נשמט נתון זה – מקור אחר: "לתולדותיו של ר' אברהם סבע", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב/ב (תשמ"ג), עמ' 209-210. ומשם למדנו על סאמורה במחוז קאשטיליה. וראה עוד א' שלוסברג, "לדרכי פרשנותו של ר' אברהם סבע בפרושו על התורה", מגדים ז (תשנ"ג), עמ' 31: "ר' אברהם סבע (להלן: רא"ס) נולד בעיר סאמורה שבקסטיליה". ומכאן שמה שרשמנו, **שריר וקיים מבחינת המקורות.**

ה.ר' גרשון אשכנזי.

אכן נקטתי: "לידה קראקא פולין". המבקר הקשה על קביעה זו בשל טענתו שטעיתי בהבנת הנכתב במקור, כלילת יופי לרח"נ דעמביצר, ח"ב צב ע"ב. לדעת המבקר, הרב דעמביצר הבחין בין "גדולי קראקא" לבין "לידג" וגידולי קראקא", כשהלשון האחרון מתייחס למקום הלידה. והוא מביא ראיה – נכונה לשיטתו- מר' מנחם מענדל בס (כלילת יופי שם, צד ע"ב, תצלום מס' 11). ברם, השאלה היא אם אמנם הבנת המבקר בהבחנתו, שרירה וקיימת, והרב דעמביצר, נוהג כך לאורך **כל** הספר. נתון זה טעון בדיקה שיטתית בכל החיבור. ובידי יש נתונים המערערים במקצת קביעתו. למשל: שם, עמ' עב ע"א מתייחס רח"נ דעמביצר לר' יוסף שמואל מקראקא כך: "היה אחד המיוחד מגדולי וחכמי עירנו פה ק"ק קראקא", ולא נקט "מילידי" על אף שחכם זה נולד שם, וכינה עצמו הק' שמואל יוסף מקראקא... חונה פה ק"ק פפד"מ" בהסכמתו למגיני ארץ ד"ר. ומצויות דוגמאות נוספות ותקצר היריעה.

סוף דבר: נכון היה אולי לנסח כך: ?לידה קראקא פולין.

ג. המהרש"ל – ר' שלמה לוריא.

כתבנו "לידה: פוזנא"

המבקר טען כלפינו מהאסמכתא שהיא: מ' רפלד, המהרש"ל והים של שלמה, רמת גן תשנ"א, עמ' 26 – שמשם משמע שאין בידנו עדות ברורה על מקום הולדתו של המהרש"ל. ברם, במקור זה מודגש שבדפוס ראשון של שו"ת מהרש"ל כתוב במפורש: "נולדתי בעיר בית אבותי על ברכי זקני... וזקנו התגורר בפוזנא". לעומת זאת בדפוס שני של חיבור זה, לובלין שני"ט – שלמיטב ידיעתי הועתק מדפוס ראשון – השתבש המדפיס "מנולדתני" ל"גודלתי".

כך שקביעתי שרירה וקיימת: מהרש"ל, "לידה פוזנא".

ד. ר' יעקב חאגיז.

נכתב: "פטירה: ירושלים"

כאן טעיתי. במקור שצוין, מ' בניהו, "לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה ה-יז" (תצלום מס' 12), לא מופיעה שנת פטירתו. אבל מה שהטעה אותי, היה הנוסח שכתב איש ירושלים החוקר י' רבלין, "ר' יעקב חאגיז" שדה אילן, ספר זכרון לרמ"צ אילן ז"ל, עמ' 132: "ר' יעקב חגיז ניהל את הישיבה [=ישיבת ויגה בירושלים] עד שנת פטירתו, תל"ד 1674". ואכן החיד"א בשם הגדולים, מע"ג אות י, ערך מהה"ר יעקב חאגיז (ירושלים תשכ"ד, עמ' ק), כותב: והיתה מנוחתו בקושטנדינא שנת תל"ד.

סוף דבר: טעיתי, ויש לרשום "פטירתו קושטא". ואתי תלין משוגתי.

ה - ט. ר' יעקב ב"ר מה מולין – מהרי"ל.

כתבתי: לידה: ? כנראה נירנברג

פטירה: מגנצא גרמניה.

לגבי הלידה אין עדות ברורה. משפחת אבי מהרי"ל סבבה לה בין נירנברג ומגנצא. כנראה שאבי מהרי"ל שימש כראש (או כאחד) מראשי קהילת מגנצא (ראה: מנהגים דק"ק וורמישא מכון ירושלים תשמ"ח, ח"א, עמ' 95 וההפניה לשו"ת מהר"ם מינץ שם). ולכן אפשר לרשום מגנצא בסימן שאלה. לגבי הפטירה, שגגה יצאה מעטי. קברו של מהרי"ל הוא בבית הקברות בוורמישא, מקום פטירתו. ואני מצטער על הטעות.

ו. הראב"ד.

רשמנו: " ? פטירה קרקסונא פרובנס". בהפנייה הבאנו את ברגמן, שרשם על פי המקורות הקדומים את מקום מושבו האחרון הידוע, והוא קרקסונא. אפשר גם שהראב"ד חזר בחזרה לפושקירא, כדעת ר"י טברסקי בספרו האנגלי על הראב"ד מפושקירא, פילדלפיה 1980, עמ' 38. ברם, המעיין שם רואה, שאין לו מקור מהימן (וראה עוד את ההפניה לגרץ, שם, הע' 44). זאת ועוד: טברסקי שם, קובע – ובצדק רב, שפרטים על ימיו האחרונים של הראב"ד אינם ידועים. כך, שלרישום שלנו – אין לו דחיה.

סוף דבר: ? פטירה קרקסונא פרובנס.

יא. מהר"ם (בן ברוך) מרוטנבורג.

נקטנו: " ? לידה כנראה וורמיזא", כשהאסמכתא הרשומה היתה: "א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 522. כאן ארצה להרחיב במקצת את טענתי כלפי המבקר. המבקר טען כנגד קביעתי המסופקת בשל הנימוק הבא המהווה גם במקרים אחרים – טענה עקרונית מעין בנין אב: " אבל במקור המצוטט אין ציון מפורש במקום הלידה של ר' מאיר, ראה תצלום מס' 20. אם המקור המצוטט היה המקור היחיד בעולם הדין בביוגרפיה של ר' מאיר, ואם אכן אי אפשר להכריע מדברי המקור המצוטט היכן נולד ר' מאיר – אזי היה בסיס לוגי להסיק כי המידע מוטל בספק (מחוסר ידע ולא כתוצאה ממחלוקת). אך המצב בבירור אינו כזה, ישנם מקורות אחרים לפיהם קבעו M,H ו- F כי ר' מאיר נולד בוורמיזא, ולכן אין שום בסיס הגיוני לקביעת המומחה. [יתרה מזאת מסתימת דברי אורבך כי אביו של ר' מאיר, הוא ר' ברוך, " חי בוורמיזא" – אפשר רק להסיק כי סמך על הקורא כי יבין עובדה פשוטה זו שר' מאיר נולד בוורמיזא, במיוחד כשהוא ממשיך במשפט הבא וכותב כי "המהר"ם למד אצל אביו וקיבל תורה מפיו", ומהמשך דבריו ברור כי היה זה בתקופת ילדותו של ר' מאיר]."

ולהלן טענותי כלפי סוג כזה של בקורת:

במקרה זה בחרתי בכוונה תחילה בספרו של אורבך, שלמעשה סיכס, בדק ובחן היטב את דעות קודמיו. כך גם במקרהו של מהר"ם מרוטנבורג, שעל פי הפניותיו וציוניו הוא עשה שימוש בדברי כל אלו שעסקו במהר"ם מרוטנבורג, כולל ספרו של פרופ' איגוס ועמיתיו. כך שאפשר להניח שהמקורות האחרים שאליהם מתייחס המבקר היו בפני אורבך. זאת ועוד: המבקר סומך על סתימת דברי אורבך "שאביו חי בוורמיזא" וסמוך לכך: "המהר"ם למד אצל אביו וקבל תורה מפיהו" ומסיק בוודאות מוחלטת, שמהר"ם נולד בוורמיזא. אינני בטוח אם זוהי מסקנה **הכרחית** מסתימת אורבך. אורבך היה חוקר קפדן וזהיר – כדלעיל- ואינו **קובע** דברים על

סמך היקשים. אלא נועץ דבריו בעובדות בדוקות כמסמכים או עדויות ישירות של חכמי התקופה. (ראה למשל את בירורו של אורבך על זמן שהותו של המהר"ם ברוטנבורג ומקומות אחרים שבהם שהה, שם, עמ' 528. או נסוחו על ר' אליעזר מטוד: "לא ברור אם טוד עיירה בנורמנדיה... היתה מקום מוצאו של ר' אליעזר ובית אביו, או שהוא התיישב שם לאחר בואו מאשכנז לצרפת". ודוגמאות רבות נוספות). ולכן אין לקבוע ברורות ממקור זה שאורבך קובע בוודאות שהמהר"ם נולד בוורמיזא, על אף שזוהי אפשרות סבירה ביותר,] = כמסתבר = לפי הניתן לחשב, ראה אבן שושן בערך כנראה).

סוף דבר: המהר"ם כנראה נולד בוורמיזא.

י.ב.ר' יהוסף הנגיד.

רשמתי: "לידה כנראה גרנדה.

אין מקום כלל לערעור המבקר. בודאי שקראתי את "כל ההקדמה של י' לוי, אבל מכיון שיי לוי לא כתב במפורש שר' יהוסף הנגיד נולד בגרנדה סברתי שמן הראוי להוסיף סימן שאלה, ונסחתי "כנראה", רוצה לומר שסביר מאד שהוא נולד שם לאור הנתונים. ברם, כאן יש להוסיף פרט חשוב. י' לוי השתמש כנראה בספרו של א' אשתור, תולדות היהודים בספרד המוסלמית ב, 1966 (עמ' 98 ואילך), ואף שם אין הוכחה בדוקה שר' יהוסף הנגיד נולד בוודאות בגרנדה על אף שאשתור בדק מקורות רבים כמוכח בהערותיו בסוף הספר. ולאור נדודיו הרבים של אביו ר' שמואל הנגיד, מן הראוי היה לנקוט בזהירות: "כנראה".

זאת ועוד: לא מקובלת עלי הערת המבקר "יתרה מזאת, אם המומחה היה קורא את כל ההקדמה של לוי, היה מגלה כי אביו של ר' יהוסף, הלא הוא ר' שמואל הנגיד, חי בגרנדה, ושתיים עשרה שנה לפני הולדתו של ר' יהוסף בנו כבר נתמנה לשר ולנגיד בגרנדה, זו הסיבה שלוי כלל לא הזכיר בעמ' 64 את גרנדה כמקום הולדתו של ר' יהוסף הנגיד – כי זה מובן מאליו!"

- איך אפשר להסיק על לידת פלוני במקום פלוני על סמך "כי זה מובן מאליו".

ואולי אף ליי לוי "זה לא היה מובן מאליו", ולכן השמיט זאת.

סוף דבר: דומה שהנסוח שבחרתי בו "ר' יהוסף הנגיד לידה כנראה גרנדה", הוא הנכון ביותר לאור הנתונים.

י.ג. ר' אברהם המלאך.

נקטתי: "לידה מזריטש"

כאן, אכן טעיתי ובמקור זה אין התייחסות למקום הלידה, כמו במקורות אחרים כמו: אנציקלופדיה לחסידות (רפאל – אלפסי), א, ירושלים תשמ"ו עמ' לב. והדבריט נכתבו מתוך חוסר תשומת לב ואתי תלין משוגגתי.

יד. ר' שלום שרעבי (הרש"ש).

אכן טעותנו רבה היא, ובמקום ר' שלום שרעבי הרש"ש, התייחסתי לר' שלום שבזי שאף הוא מכונה בפי רבים הרש"ש (ראה למשל הדיואן המפורש, מבחר שירת יהודי תימן, מהדיר ר"י רצהבי, ירושלים תשנ"ב בר"ת שמות המחברים). וט.ל.ח. ולנושא גופו:

ר' שלום שרעבי (הרש"ש)

לידה: שרעב תימן.

פטירה: ירושלים.

כך, לפי רוב המקורות.